

Journal of Analytic Divinity
International Refereed Journal
Volume 1/1, p. 150-162
DOI Number:
ISSN: 2602-3792
ANKARA-TURKEY.
This article was checked by iThenticate.

Analytic Divinity Center
www.andcenter.org

NUSAYRİLERİN KÜLTÜREL ETKİLEŞİM İNCELEMELERİ

Gökçen ÇATLI ÖZEN*

Özet

Nusayrîlik, Muhammet b. Nusayr en Nemîrî tarafından 9. yüzyılın sonlarına doğru Irak'ta doğmuş bir inançtır. Nusayrîler, İslam'a bağlı olsa da, Kitâbu'l-Mecmu'u'yu yazılı kaynak edinmeleri onları, İslam coğrafyasındaki diğer Müslümanlardan farklılaştırmıştır. Nusayrîler, Şii mezhebinden olmakla birlikte, sözlü kültürle kültürlenmiş, Bâtını karaktere dayanan, heterodoks özellikler gösteren ve kapalı toplumsal bir yapı sergileyen, anlaşılması zor bir fırkanın, geleneksel dini grup mensupları olmuştur. Nusayrî nüfusunun büyük bir çoğunluğu, Ortadoğu coğrafyasında Araplarda görülse de, Türkiye'nin Güney kesimlerinde de topluluğun yüzyıllardır süregelen bir varlığı bulunmaktadır. Ne var ki Arap Alevîleri olarak da bilinen Nusayrîlerin Türkiye'deki yapılanmasıyla, Arap coğrafyasındaki işlevi arasında farklılıklar barınmaktadır. Bu durum, farklı kültürel olgulara dayandırılarak açıklanmaktadır. Buna göre makalede, Türkiye'deki Nusayrîlerin merkez-çevre yapılanmasına rağmen üst kültürün oluşturduğu milli kültür etkenine razılık gösterdiği vurgulanmaya çalışılmıştır. Bu durum, ulus-devlet yapılanmasının bir başarısı olarak ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Nusayrîler, Anadolu/Türk Alevîleri, kültürel etkileşim, kültürel farklılık, milli kültür.

CULTURAL INTERACTION STUDIES OF NUSAYRIS

Abstract

The Nusayrism was a belief established in Iraq by Muhammad b. Nusayr Nemiri towards the end of the 9th century.

* Yrd. Doç. Dr., İstanbul Aydın Üniversitesi, Sosyoloji Bölümü Öğretim Üyesi, gokcenozen@aydin.edu.tr

Although Nusayrians are bound by Islam, the acquisition of Kitabu'l-Mecmu'u as a written source has differentiated them from other Muslims in the Islamic geography. As being Shiite the Nusayrians, who are cultivated verbally and dependent on the Batin character displaying heterodoxy and a closed society structure, have become the members of a traditional religious group of a fraction hard to be understood. Although the vast majority of the Nusayri population survive in the Arabic region of the Middle East, they have also settled in southern Turkey for centuries. However, there are some differences between the structure of the Nusayri also known as the Arab Alewis in Turkey and the ones in the Arabian geography. These differences which are due to a wide diversity of cultural structures are examined in detail. This article has emphasized that despite the centre-periphery structure, the Nusayris in Turkey agree on the effect of national culture which constitutes the upper culture. This can viewed as a complete success of the nation-state function.

Key Words: Nusayris, Anatolian/Turkish Alewis, cultural interaction, cultural difference, national culture.

NUSAYRİLERİN KÜLTÜREL ETKİLEŞİM İNCELEMELERİ

GİRİŞ

Din birleştirici olduğu kadar, çatışmalar da yaratabilecek bir etkiye sahiptir. Öyle ki tarih, sadece farklı din ve mezhep gruplarının birbirleriyle çatışmalarıyla değil, aynı din ve mezhepten olanların, birbirlerinden farklılaşmalarına da şahitlik etmiştir, etmektedir. İslamiyet açısından Gadir-i Hum ve Kerbela Olayı, din içi çatışmaların ilkleri olmakla birlikte, taraftarlarının zamanla mezhepleşmesine ve günümüze değin çözümlenememiş sorunlarına zemin teşkil etmiştir. İlk ayrışma Hz. Muhammed'in, Gadir-i Hum'da kendisinden sonraki halifeyi Hz. Ali olarak vasiyet ettiğini iddia edenlerle, böyle bir vasiyetin olmadığına inananlar arasında çıkmıştır. Hemen akabindeki Kerbela Olayı ile de ayrışma derinlik kazanmıştır (Türk, 2010: 41). Bu çatışmacı tarihi olaylardan yaklaşık 200 yıl sonra ise, Irak coğrafyasında Hz. Ali'ye ilahlık izafe eden ve Şii menşeli Nusayrîlik doğmuştur.

Nusayrîlik, İslamiyet içerisinde büyük nüfusun oluşturduğu üst gruba ait bir inanç biçimi olarak gelişim göstermemiş, dar nüfuslu küçük grupların arasında varlık bulmuştur. Günümüzde Nusayrîler Suriye'de, Lübnan'da ve Türkiye'de varlık göstermektedir. Türkiye'de Hatay, İskenderun, Adana,

Mersin ve Tarsus'ta gettolaştıkları görülür. Nusayriliğin en çok etkilendiği din İslamiyet olsa da Sâbiilik, Hıristiyanlık, Yahudilik, Mecusilik, Zerdüşlük ve Budizm'le de benzerlik taşıdığı görülür (Üzüm, 2007: 271-272). Bu durum onun anlaşılmasını zorlaştırdığı gibi, kültürden kültüre de farklılık göstermesine sebep olmuştur. Örneğin Suriye'deki Nusayrilerle, Türkiye'dekiler arasında farklılıklar dikkat çekmektedir. Suriye'dekiler sayısal bakımdan küçük grup özelliği gösterebilir de, toplumsal yapılanmada hükümeti oluşturmaları dolayısıyla, üst gruba tekabül ederek, sermayelere en fazla erişim hakkı olan grup olagelmışlerdir. Fakat bu unsur, kapalı tabakalaşmaya dayandığı için ülkelerine sükûnet getirmemiştir.

Laiklik, farklı şeylerin birbiri ile ilişkisini düzenleyen bir politikadır. Sezen'e göre de modern Türkiye Cumhuriyeti Devleti üç temel üzerine kurulmuştur. Bunlar milli devlet, demokrasi ve laiklik kavramlarıdır. Türkiye'deki laiklik, yer yer laikleştirme unsuru yani dinin yasaklanması ve dinden uzaklaştırma politikası ile baskılansa da, halkın din ile olan bağına devam ettirdiği görülmektedir. Bu açıdan Türklerin, din ekseninde kalarak laikleşmeyi başardığı söylenebilir (Sezen, 1993). Din ile devlet arasındaki ilişki, toplumdan topluma, kültürden kültüre farklılıklar gösterir. Bu farklılık toplumun sahip olduğu dinin özelliği ve yapısından da kaynaklanır (Aslantürk ve Amman, 2014: 324). Bu bağlamda, Suriye'deki Nusayrilerin dini ve toplumsal yapılanması, devlet aygıtının toplum üzerinde uyguladığı hegemonya ile açıklanabilir. Buna paralel olarak Türkiye'deki Nusayrilerin, belli bir modernleşme ve laikleşme değişimi göstererek, diğerlerine göre farklı bir gelişim süreci gösterdikleri söylenebilir. Makalede bu farklılık, her iki coğrafyadaki politik kabul ile açıklanmaya çalışılmıştır.

Türkiye'deki Nusayriler ile Suriye'deki Nusayrilerin toplumsal gelişme düzeyi açısından farklı bir dönemde oldukları görülmektedir. Türkiye'dekilerin, daha eşitlikçi bir politika ile yönetildiklerinden, Suriye'dekilerden farklılaşmaları, daha ileri bir çağdaşlaşma düzeyiyle açıklanabilir. İlkinde dini kabuller daha akılcı iken, ikincisinde bu sorgulamanın zayıf kaldığı anlaşılmaktadır. Yenileşmeyle beraber dinsel dogmalar önemlerini kaybeder. Geleneksel değerlere ve eylemlere dayalı bir zorunluluğun yerini bütün seçimlere ve eylemlere yönelik faydacı ve makul bir mantık alır. Bu durum, iki coğrafyadaki farklı yapılanmaları anlamak için yeterlidir.

Bu makale Nusayriliğin sosyolojik ve tarihsel özellikleri ile ilgili literatür taramasından ve nitel verilerin analizlerinden oluşmaktadır. Literatür çalışması, Nusayriliğin kültür etkileşiminde onun sosyo-politik gelişmelerden bağımsız ilerlemediğini belirtmekten ibarettir.

Analizler yapılırken konuyla ilgili akademik yazına odaklanılmıştır. Nusayrî, Alevî, Arap uşağı ve fellah gibi isimlendirmelerin daha çok akademik çalışmalarda kullanıldığı ve aslında topluluğun bunları kullanmaktan imtina ettiği ve Arap Alevîsi tanımını tercih ettikleri anlaşılmaktadır. Ülkelerin politik yapılanmaları, toplulukları etkilemektedir. Türkiye ve Suriye'deki Nusayrilerin birbirinden bağımsız farklı etkilendikleri gibi. Türkiye'deki Nusayrileri alt grup, Suriye'dekileri üst grup yapan dinamikler nelerdir? Her iki ülkedeki farklı modernleşme normlarının, iki farklı topluluk yarattığı söylenebilir mi? Makalede amaç, Nusayrilerin sosyo-politik gelişmelerden bağımsız olmadıklarını ve Türkiye'deki ulus devlet anlayışının onları, belli bir toplum yapılanmasına zorunlu tuttuğu aktarılmaya çalışılmaktadır.

Nusayrî Kelimesinin Etimolojisi

Tam bir tarih vermek mümkün olmasa da Nusayrilik, Muhammet b. Nusayr en Nemîrî (ölüm 873) tarafından, 860 dolaylarında kurulmuştur. Nusayriliğin sistemleşmesi ise, fırkanın ikinci kurucusu Şeyh Yaprak olarak da bilinen Hamdân el-Hasîbî'nin (873-957), 16 sureden oluşan Kitâbu'l-Mecmu'u'yu yazmasıyla sağlanmıştır. Buna göre Ali b. Ebî Tâlib'in (598-661) söz ve emirlerini içeren Kitâbu'l-Mecmu'u, yüzyıllardır Nusayriliğin temelini oluşturmuş ve ona yazılı bir düzen getirmiştir. Nusayriler için Kur'an-ı Kerim'den sonra gelen en önemli dini kaynak Kitâbu'l-Mecmu'u'dur. Hatta Nusayriliğe giriş törenlerinde (amcalık geleneği) (Türk, 2010: 100-117), bireyin kutsanmasına tekabül eden kitabın ezberlenmesi esastır. Ali b. Ebî Tâlib'in İslam tarihi açısından önemi hem Hz. Muhammed'in damadı, hem de kuzeni olmakla birlikte, İslamiyet'i kabul eden ilk erkekler arasında yer almasıdır. Ne var ki 1200 yıllık köklü bir geçmişe dayanan Nusayrilik hakkındaki bilgiler kısıtlıdır. Bu kısıtlılığın sebebi, Nusayriliğin Bâtını karaktere yani takıyyeye/gizliliğe dayalı olmasıdır (Turan, 1996: 5-6; Bulut, 2011: 579-581). Nusayrilik homojen-türdeş bir yapıya sahip değildir ve görünen o ki, tarih süresince değişen koşullara göre yapısal değişiklikler göstermiştir (Aksoy, 2010: 202). Öyle ki heterojen-karma inançsal yapılı Nusayriliğin, başka topluluklarla da benzerliği bulunmaktadır. Buna göre Nusayrilik, takıyye özelliğinden dolayı Dürzilere; Hz. Ali'nin

gökyüzüne yükseldiği inancıyla, güneşe ve yıldızlara saygı duymaları itibarıyla Mecusilere; dini liderin tanrısallaştırılması ve reenkarnasyon inancıyla Hıristiyanlara; mezhepleşme yapılanmasıyla, Lazkiye bölgesindeki Karmati ve Haşhaşilere benzetilmektedir (Beşe, 2010: 181). Türk de, Nusayriliğin kökeninde Hıristiyanlığın olabileceğini belirtir. Ona göre Nusayrî isminin kökeni, Hz. Ömer döneminde, Baalbek ve Humus yerleşim birimlerinin fethedilmek istenmesi akabinde, yerli halka askeri destek amaçlı Gadir-i Hum'da katılım sağlayanların, ileride Nusayrî adını alacak olmalarıdır. Savaş bitimi, cihat kuralları gereği fethedilen topraklar, yardımcı bulunanlar arasında paylaştırıldığından, Lübnan dağı ile Antakya hattı arasında kalan yerler, bu küçük yardımcı gruba verilmiş, bölge adına Nusayra Dağları ve burada yaşayanlara da Nusayrî denilmiştir (Türk, 2010: 32).

Massignon, heterojen yapılı Nusayriliğin anlaşılmasının güç olduğunu ve bunun bertaraf edilebilmesi için Nusayrî kelimesinin kökenindeki tutarsızlığın giderilmesi gerektiğini belirtir. Ona göre kelimenin tek bir kökü yoktur ve bu unsur, heterojen oluşunu açıklamaya kâfidir. Zira Nusayrî adı, Hıristiyan manasına gelen Nasrani kelimesinden türemiş; Güney Irak'ta Bağdat'a yakın olan Nâsurâya köyünden ismini edinmiş; bir Şii şehidin isminden ad almış; Nusayriliğin kurucularından olan Muhammed bin Nusayr'nin isminden türemiştir (Massignon, 1964: 365). Görüldüğü üzere, birbirinden bağımsız bu bilgilerin bir sebebi de Nusayriliğin, yazılı kaynaklardan çok, sözlü geleneğe dayanıyor oluşudur. "Zafer kazanmak" ve Hz. Ali'nin safında "düşmana karşı savaşanlar" anlamlarına gelen Nusayrîlik kelimesi, adını ilk önce XI. İmam Hasan el-Askerî'nin talebesi ve onun en yakın müridi olan Muhammed bin Nusayr en Nimeyrî'den almıştır. Topluluğa Nusayrî denmesinden önce "Nümeyrî", "Nimeyrî" veya "Numeyrî" de denilmiştir (Togayhan, 2005: 63).

Nusayriliğin isim kökeniyle ilgili pek çok tanım yapılmış olsa da, hangisinin tutarlısı olduğunu söylemek güç görünmektedir. Hatta kelimenin etimolojisi bir yana, grubun tanımlanmasında da, birbirinden farklı yaklaşımlar bulunmaktadır. Keser, Adana'da yaşayan topluluğun kendilerini "Nusayrî, Alevî, Arap" olarak tanımlamayı tercih ettiklerini belirtse de, aslında bunun grup içinde tartışma konusu olduğunu çünkü bazılarının Nusayrî tanımlamasını, adeta bir hakaret unsuru gördüklerinden, buna karşı çıktıklarını ifade etmektedir (Keser, 2008: 214-215). Türk de, grubun kendilerini

Nusayrî olarak tanımlamayı tercih etmediklerini ve bu kavramın aslında sadece bilimsel literatürde kullanıldığını belirtmektedir (Türk, 2010: 30-32). Nusayrîlik, “üst kimlik” olarak kabul edilmiş ve hayat bulduğu coğrafi mekân Irak ile Lazkiye’ye kadar olan Kuzey Suriye bölgesi olarak kabul edilmiştir. Anadolu’ya geçişin de buradan yapıldığı anlaşılmaktadır (Togayhan, 2005: 65). Anadolu’ya geçiş ardından ise topluluğun, Nusayrî tanımı neden kullanmayı tercih etmedikleri, yakın tarihte yaşanan olaylarla ilişkilendirilebilmektedir.

Nusayrîlerin tarih sürecinde karşılaştıkları olumsuz olaylardan dolayı negatif imajlarını bertaraf etme ümidiyle, bazı ortak sembollere sahip oldukları Türk Alevileriyle aşmak adına Alevîlik çatı isimlendirmesiyle toplumsal kimliklerini yeniden inşa etmek istemiş olabilirler (Güngör, 2017: 81). Aslında bu durum topluluğun, yaşadıkları ülke içerisinde bir şekilde kabul edilme uğraşlarının ve isteklerinin bir yorumu olarak da düşünülebilir.

Türkiye’nin Yakın Tarihindeki Nusayrîler

Suriye’nin Osmanlı Devleti tarafından fethedilmesi, 1516 yılında Mercidâbık Savaşı ile olmuş ve 1920 yılına değin de bölge Osmanlı’nın himayesinde kalmıştır. Bu 400 yıllık süreçte, Osmanlı İmparatorluğu diğer gruplara gösterdiği hoşgörüyü, Suriye’deki topluluklara göstermiş olsa da, bu durum onun iç kargaşaların önüne geçmesine yetmemiştir. Zira 1916 tarihinde Fransa-İngiltere arasında imzalanan gizli Sykes-Picot anlaşması akabinde, bölgedeki gerginlikler hız kazanmıştır. Birinci Dünya Savaşı’nın kaybedilmesiyle de Suriye, Fransızlara geçmiştir. Daha doğrusu savaş akabinde Nusayrîlerin yaşadığı bölgeler Fransız işgaline uğramış ve 1920’de “Etat des Alaouites” *Alevîler Devleti* adıyla idari bir birim kurdurulmuş, bir yıl sonra ise, İskenderun ve civarında “İskenderun Sancağı” adıyla yeni bir idari birim oluşturulmuştur. Toprakların bir bölümü kaybedilmiş olsa da, bir bölümü yeniden devlete bağlanmıştır. Öyle ki İskenderun Sancağı, 2 Eylül 1938’de Hatay Cumhuriyeti’ne ve 23 Haziran 1939’da Devlet Meclisinin aldığı “iltihak” kararı ile Hatay ili ismiyle Türkiye Cumhuriyeti’ne katılmıştır (Üzüm, 2007: 271-272; Bilgili, 2010: 54-73). Bölgenin Türkiye Cumhuriyeti Devleti’ne katılma kararı alması, Osmanlı Devleti’nin azınlıklar üstünde bıraktığı olumlu intibaa ve yeni devletin ulus-devlet projesinin başarı ile yönetilmesine bağlamak yanlış olmayacaktır.

Makalede daha önce de değinildiği üzere, Suriye’de önemli bir Nusayrî nüfusunun varlığı bulunmakla birlikte bunların, Fransızların himayesine geçmesi ardından Alevî olarak anılmaya

başlandıklarını görüyoruz (Moosa, 1988: 255-266). Bu unsur bir yana Nusayrilerin yaşadıkları coğrafya ile bütünleşerek uyum sağlamaları dikkat çekicidir. Bundan mütevellittir ki Nusayrilerin isimleri, Üzüm'ün de belirttiği gibi yaşadıkları bölgelerden izler taşımaktadır. Nusayrilere "Arap Alevileri, Suriye Alevileri, Çukurova Alevileri, Akdeniz Alevileri" veya çiftçi manasına gelen "fella" gibi bölgeyi temsil eden isimlerle adlandırılmaları bundandır (Üzüm, 2007: 270-271). Nusayrilerin çoğu fellah yakıştırmalarını kabul etmemektedirler. Çünkü onlara göre fellahlar, iyi cins şeker kamışı yetiştirmek için fidelerle birlikte Çukurova'ya getirilen Mısır kökenli Kıptilerdir. Nusayriler için "Arap uşağı" terimi de aşağılayıcı bulunarak kullanılmaktan imtina edilmektedir (Togayhan, 2005: 65). Dini ve siyasi tutumlarının aşırılığa dayanması sebebiyle de "aşırı Şii mezhebi" ya da "zındık" veya "liberal Müslümanlar" olarak da tanımlandıkları görülmektedir (Bağı ve Karahasanoğlu, 2015: 49).

Nusayriler, Osmanlı Devleti'nde Arap etnik kökenlerini muhafaza edip, ana dillerini resmi kurumlarda da rahatça kullanabiliyorken (Bilgili, 2010: 59), Cumhuriyet'le birlikte bunun, devletin ideolojik ve baskı aygıtlarıyla, hegemonya oluşturularak değiştiği görülmektedir. Öyle ki benimsenen yeni yönetim sistemi ile Nusayriler, Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı olarak merkezin millet tanımı içerisinde görülmek istenmişlerdir. Hatta etnik köken olarak Türk olabileceklerine dair tezlerle de anıldıkları bir dönem olmuştur. Ayrıca İslam dini içerisinde Alevî geleneğinden de kabul edilmeye doğru bir değişim gösterdikleri anlaşılmaktadır (Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi 490.01/584.17.02, lef. 1-3). Bu iki farklı yaklaşımdan da anlaşılacağı üzere Nusayriler, devletin değişen politik anlayışına göre tanım buldukları anlaşılmaktadır. Osmanlı Devleti döneminde İslam dini, toplumsal yapılanmanın merkezine alındığından Nusayrilerin de Arap ve Müslüman kimliği üzerinden toplumsal yapılanmaya dâhil edildikleri anlaşılmaktadır. Aslında Osmanlı Devleti, 1839'lara kadar vergisini verenleri yaşayış açısından rahat bıraktığı için Nusayrilerle ilgili de küçük çaplı ayaklanmalar dışında sıkıntı yaşamamıştır (Aksoy, 2010: 205, Talhamy, 2008: 896). Ayaklanmaların sebebi Osmanlı'nın Nusayrileri askere almaya ve onlara vergi ödetmeyle birlikte başlamışsa da, Batı'nın, devletin azınlıklara kötü muamele ettiği bahanesiyle, bir müdahalede bulunulmasından çekinildiği için anlaşmazlıklar büyütülmemeye çalışılmıştır. Osmanlı, Hanefi/Sünni bir İslam mezhebi

anlayışına sahip olmakla birlikte, Şii mezhebe dayanan Nusayrilerde, imparatorluğa karşı aidiyet duygusu yaratabilmek ümidiyle, Sünnileştirme politikası gütmüştür. Bu vesileyle, ayaklanmaların önüne geçileceği umulmuştur. Nusayrilerin yerleşim bölgelerine okul-cami inşa edilerek devletin ideolojik aygıtları üzerinden hareket edilmiştir (Talhamy, 2006: 251-256). Bu husus, Nusayrileri hem resmi kurumlarla yakınlaştırmış, hem de toplumun diğer kesimleriyle ortaklıklar kurulmasına olanak sağlayarak, kutuplaşmayı nispeten engellemiştir.

1876-1909 II. Abdülhamid döneminde devletin dini açıdan daha kapsayıcı bir politika izlediğini görüyoruz. Buna göre daha önceleri Nusayrilerin, eğitimlerine ve dini tutumlarına mesafeli duran devlet, Ortadoğu'da da değişen dengeleri hesap ederek, yurtiçindeki Nusayrilerin kültür yapılanmalarına devletin ideolojik ve baskı aygıtları üzerinden bir model geliştirmek istemiştir. Bu dönemde ilk defa diğer Şii-Bâtını topluluklar gibi Nusayriler de zorunlu askerliğe tabi tutulmuş, yaşadıkları bölgelerde çağdaş eğitim kurumları ve camiler kurularak, toplumun diğer kesimleriyle birlikte etkileşim içerisine girmeleri sağlanmak istenmiştir (Öz, 1999: 185). Klasik Osmanlı Devlet anlayışındaki adalet ve eşitlik ilkesinin, XVI. yüzyılla birlikte ekonomik-siyasi-askeri kurumlardaki bozulma sebebiyle, toplumsal alanda da çözülme yarattığını biliyoruz. Osmanlı Devleti'nin bu dönemle birlikte ayaklanan grupları bastırabilmek adına, bir Osmanlı milleti fikriyatıyla onları bir üst kimlikte toplama gayretine girdiğini görüyoruz. Bu açıdan Tanzimat dönemi "Bu Devlet nasıl kurtulabilir?" sorusuna yönelik çözüm önerileriyle geçmiştir. Bir devlet politikası olarak Osmanlıcılık idealiyle farklı din, mezhep ve etnik kökenden oluşan milletlerin kaynaştırılması adına, Osmanlı milleti fikriyatı etrafında çalışmalar yürütülmüştür. Kanun-i Esasi'nin yürürlüğe girmesiyle de bütün tebaaya eşit haklar sağlanmıştır. Kanun-i Esasi'ye göre, Osmanlı Devleti'nin dini İslam'dır fakat farklı din-ahlak-etnik kökenden olanlar, asayiş bozmamak şartıyla ibadetlerini ve yerel geleneklerini yerine getirmekte serbest bırakılmışlardır (Davison, 1997: 107-109). Daha önce gayrimüslimlerin girişine kapalı olan devlet hizmetleri, Kanun-i Esasi ile Türkçe bilmeleri şartıyla açık hale gelmiştir (Tanör, 1996: 111-112). Fakat Osmanlı Devleti'nin devleti kurtarma çabaları, içte ve dıştaki siyasi ile ekonomik gelişmeler karşısında yeterli olamamış ve gayrimüslimlere tanınan imtiyazlara rağmen azınlıkların ayaklanmaları bastırılmamıştır. Ayaklanmaların artması, Osmanlı Devleti ile Nusayrilerin ilişkilerini de olumsuz yönde etkilemiştir. Devletin içte ve dışta yıpratılmaya çalışılmasına ilaveten azınlıkların da ayaklanmasına karşın,

ılımlı politikaların tüm topluluklara daha mesafeli bir tutumla katılacak durumunda olduğunu görüyoruz. Örneğin Aleviler etnik köken açısından çoğunlukla Türk/Türkmen olsalar da, dönemin politik ve toplumsal yapılanmasına göre İslamiyet açısından merkezi mezhep kabulü Hanefi/Sünni olduğundan, gerginliklerin artış gösterdiği anlaşılmaktadır. Öyle ki Aleviler Hanefi/Sünniler gibi Ortodoks değil, heterodoks bir özellik sergilediklerinden, üst kültürü meydana getirememişler, alt kültür olarak sınıflanmışlardır. Her ne kadar Türkiye'deki Anadolu/Türk Alevileri ile Nusayriler arasında benzerlikten çok, farklılıklar bulunsa da, 920'lerle Nusayriler Aleviliğin bir kolu olarak değerlendirilmeye başlandığından, Osmanlı Anadolu/Türk Alevilerini Müslüman olarak nitelendirse de, Nusayriler'e karşı tutum aynı olmamış, onları Müslüman tebaa ve millet sistemi dışında görmüştür (Moosa, 1988: 267-278). *

Türkiye, Cumhuriyet Devleti kuruluşunun ilk yıllarından itibaren kendi sınırlarını koruyucu-kollayıcı politikalar geliştirmeye çalışmıştır. Bu açıdan devlet, ulus-devlet yapılanmasıyla, Nusayrilerin kültürel uyumu adına hars komitelerini kurarak, topluluğun kültürlenmesini oluşturma gayretine girmiştir. Bu da milli politikalar adına, bütünleştirici bir etki yaratmıştır (Üzüm, 2007: 272). Bu siyasi tercihe örnek olarak Hasan Reşit Tankut'un 1938 yılındaki Nusayrilerle ilgili yaptığı çalışma daha çok mana kazanmaktadır. Tankut, Nusayrilerin kökenini Eti Türk'ü olarak kavramlaştırmıştır (Aksoy, 2010: 206 Tankut, 1938: 8, 15). Bu gayeyle, Nusayrilerle Türk kültürü arasında bir bağ kurulmaya çalışıldığı anlaşılmaktadır. Tankut'un 1938 yılındaki bu gayretinin altında yatan etken, dönemin politik yapılanmasının ulus-devlet yaratma gayesidir. Makalede daha önce de belirtildiği gibi devletin değişebilen politikalarına göre toplumsal yapılanmayı, dikey ve yatay yeniden yapılandırması ile merkez ve çevre unsurlarını yeniden düzenlemesi milli politika gereğidir. Ne var ki Nusayriliğin etnik kökenini Arap olarak ele alan çalışmalar hem daha ağırlıklıdır, hem de daha gerçekçidir. Bu durumu Nusayrilerin anadilinin ve ibadet dilinin öncelikle Arapça olmasıyla ve manevi geleneksel önderlik anlayışlarının Arap şahsiyetli bir sürekliliğe sahip olmasıyla örneklendirmek mümkündür.

Genel bir görüş belirtmek gerekirse; Nusayriliğin anlaşılmasının bu denli karmaşık oluşu aslında Güngör'ün de belirttiği üzere Hz. Ali'ye muhabbet duyan tüm grupların Alevi isimlendirmesi adı altında toplanmasıdır ve bu durum oldukça

zorlama bir kullanıma tekabül etmektedir (Güngör, 2017: 79). Bu görüşe bağlantılı olarak, Hz. Ali'ye muhabbet duyan inanç gruplarının aynileştirilmeye çalışılması, her kültürün *sui generis* yani nevi şahsına münhasır oluşu ile tezatlık arz etmektedir.

Nusayriler, diğer etnik ve dini gruplardan özellikle de Anadolu/Türk Alevilerinden hem etnik hem de dil konusunda ayrılmaktadırlar (Bağı ve Karahasanoğlu, 2015: 49). Bu sebeple ne tam Alevî olabilmişlerdir ne de tam öyle kabul edilmişlerdir.

Nusayriliğin Toplumsal Kurumlarla Etkileşimi

Ulusal bütünlük adına, Türkiye'de 1965'ten bu yana nüfus sayımlarında etnik köken veya mezhep sorulmadığından resmi yeni nüfus istatistikleri elde edilememektedir. En son yapılan ama yine de kesin olmayan sonuçlara göre Türkiye'deki Nusayrî nüfusun 350 bin civarında olduğu belirtilir (Massignon, 1964: 365-370). Suriye'deki Nusayrî nüfusun ise 1 milyon civarında olduğu belirtilmektedir. Suriye'deki Nusayrî nüfusunun, Türkiye Cumhuriyeti'ndeki nüfusa oranla fazlalığı hegemonyayı oluşturmalarına sebep teşkil edebilir mi? Bu durumun üst grubu oluşturmayı başaranlarla bir ilgisinin olması daha muhtemeldir. Zira 1960'larla birlikte Nusayriler, Suriye'de nüfus açısından azınlıkta olmalarına rağmen, kısa dönemde daha güçlü bir siyasi konuma gelmişlerdir. Bunun sebebi Suriye'nin yönetici elitlerinin bu mezhebe dayanıyor oluşlarıdır (Turan, 1996: 5-6; Bulut, 2011: 579-581). Buna göre 1970 yılında kansız bir darbeyle iktidara gelen Hafız Esad, kendi mezhebinden olan Nusayrilerin, kendilerine sadık kalacaklarını düşünerek, onları ordu ve istihbaratta görevlendirerek, üst sınıfı oluşturmalarına olanak tanımıştır. Amacı, Osmanlı Devleti ve Fransız işgali döneminde oluşturulamayan Suriyeli üst kimliğini oluşturmak olsa da, devamındaki gelişmeler, ülkeye istikrar ve adalet getirmemiş, bilakis Suriye toplumuna acı deneyimler olarak servis edilmiştir.

Ülke nüfusunun takribi %11 ila %14'ünü oluşturan Nusayrilerin, devletin en önemli kademelerine getirilmeleri, diğer grupları tabakalaştırarak, toplumsal birlikteliği engellemiştir. Bu durum bir ulus oluşturma önüne engel teşkil etmiştir. Zira Suriye nüfusunun din demografisi, homojen olmamakla birlikte %74'ü ila %81'i Sünnilerden, %11'i ila %14'ü Nusayrilerden, %6'sı ila %10'u Hıristiyanlardan, %3'ü Dürzilerden, %2'si İsmaililer, Museviler ve diğer dini unsurlardan meydana gelmektedir. Suriye nüfusunun etnik demografisi de heterojen bir yapı sergileyerek %74'ü ila %83'ü Araplardan oluşsa da, bunlar farklı bölgelerden göçle gelenler olması sebebiyle geleneksel yapı farklılıkları mevcuttur. Suriye toplumunun diğer

etnik unsurları %7 ila %10 Kürtlerden, %5 Türkmenlerden ve %5 diğer unsurlardan meydana gelmektedir (Yılmaz, 2011: 17-19; Önder, 2015: 303). Buradan da görüldüğü üzere Suriye’de, Suriye nüfusunu destekleyen bir toplum yoktur ve siyasi yönetimler bir ulus yaratmaktan ziyade “ayrıcalıklı” gruplara tanınan imtiyazlarla, eşitlik ve adalet mekanizmasını işlevsiz kılmıştır.

Suriye’de yaşayan Nusayrilerin toplumsal yapısı, sınıf bağlamında tabakalara ayrılmıştır. Öyle ki siyasi açıdan dört büyük aşirete/aşiret konfederasyonuna ve dini açıdan çok yapılmakla birlikte başlıca iki büyük gruba ayrılmış görünmektedir. Nusayrilerin kendi içinde tabakalaşmışlardır ve sınıf hiyerarşisi dini liderler, toprak sahipleri ve en büyük nüfusu oluşturan Nusayrî topluluğu olarak belirlenmiştir ve konfederasyon tipi aşiretlere ayrılmış görünümündedir. Buna göre her yapılanmanın kendi lider mekanizmasını oluşturmasıyla dört aşirete/aşiret konfederasyonlarına ayrılmışlardır: Politik ve askeri elitlerden meydana gelen Haddadin, Khayyatın, Kalbiya, Matavira. Öte yandan Nusayrilerin dini yapılanması homojen olmamakla birlikte çokludur ve bu surette grup birçok dini topluluğa bölünse de bunların başlıca olanları Shamsiya/Shamaliya ve Qamariya/Kalaziya’dır (Aksoy, 2010: 202-203, Talhamy, 2008: 895). Nusayrilerin tabakalaşmaları gerektiren ve çok liderli toplumsal yapısı aslında Ortadoğu coğrafyasındaki çatışmalı durumun da sebeplerinden biridir.

Suriye ulusunu destekleyen bir milletin olmamasını sadece etnik ve dini sebeplerle açıklanmamalıdır. Ekonominin ve bunun gruplar arası adaletli dağıtımında etkisi yadsınamaz. 23 milyonluk Suriye’de, kişi başına düşen milli gelir 3000 Amerikan doların altında olduğu gibi farklı gruplar arası gelir adaletsizliği vardır. Fakat Suriye yönetimi, ordu-istihbarat-siyasetteki Nusayrilerin sadakatiyle destek bulduğu için Arap baharından önce de tepkileri hegemonya ile durdurulup, neticesiz kalıyordu (Yılmaz, 2011: 18).

Toplumsal yapıların oluşumunu ve ilerleyiş biçimini coğrafyadan, dinden, kültürden, geleneklerden, tarihten, siyasi oluşumlardan ve ekonomiden bağımsız düşünülemez. Bu bağlamda Nusayrîlik meselesinde de anlaşılmıştır ki, milli politikalar, adalet ve eşitlik ilkelerine dayalı olup, hegemonyayı devletin baskısı değil de, ideolojik aygıtları üzerinden zamana yayarak işlevsel hale getirdiği vakit, çatışmacı grupların alt grup özelliğiyle kültürleşmesi mümkün olabilmektedir. Bu durum,

sadece hegemonik grupların ve üst kimliklerin çıkarına hizmet etmez; azınlıkların da haklarını koruyarak, toplum olabilmenin fırsatını sunar. O nedenledir ki bugün Ortadoğu, özellikle de Suriye tüm Suriye mensupları için kaynayan bir kazan olmuştur. Türkiye’de ise kışkırtmalara rağmen millet olabilmenin inancı her şeye rağmen hâkim bir düşüncedir.

Nusayriler, Cumhuriyet birlikte ulus-devlet yapılanmasına dâhil edildikten sonra, alt kimlik statüsünde sessizliğe bürünmüşlerdir. Öte yandan Suriye’deki Nusayriler ise, Türkiye’dekilerden farklı bir seyir alarak 1923 yılında gelen bağımsızlık ardından, 1925’de devlet statüsüne kavuşmuş, 1930’da Lazkiye Sancağı olmuş ve 1936’da Suriye’nin vilayetine dönüştükten altı yıl sonra Suriye’ye dâhil olmuştur. Geline son aşamada ise Suriye Nusayrileri, Suriye’de son 45 yıldır siyasi hegemonyayı yönlendirseler de, ülke istikrara kavuşmadığı gibi tümüyle çatışmacı bir ortamın içine düşmüştür (Üzüm, 2007: 272). Aynı dönemlerde her iki devletteki Nusayrilerin farklı seyirlerinin, ilgili devletteki milli politikalarla farklı bir gelişim gösterdiği görülmektedir. Nusayriler, Türkiye Cumhuriyeti Devleti’nin ulus-devlet politikasıyla, hegemonik gruplar karşısında çatışmacı değil alt gruplardan birini teşkil ederken, Suriye’de hegemonyayı kontrol eden bir üst grup olmuşlarsa da çatışmanın içindedirler. Peki, bu durumun yani Suriye’deki Nusayrilerin üst grubu oluşturup, hegemonyayı denetleyen iktidar olmasıyla, Türkiye’de Nusayrilerin alt grubu oluşturup, hegemonya tarafından denetlenen olmasının açıklaması nedir?

Türkiye’de ulus-devlet yapılanmasıyla farklılıklar önemsizleşmiş, birliktelikler önem kazanmıştır. Buna göre devlet tek bir ülküsel/ideal kültür etrafında birleşilmeyi ön görmüş ve buna göre de politikalar geliştirmiştir. Cumhuriyet’in ilamına mukabil, İslamiyet’in çağdaşlaşmaya yani o yıllardaki algıyla laikleşmeye engel teşkil ettiği düşüncesiyle din, devlet denetimi altına alınmış ve halkın modernleşmesine engel oluşturduğu inancıyla 1925’de Tekke ve Zaviyelerin (Mevleviler dışında) büyük bir bölümünün kapatılmasına karar verilmişti. Hemen akabinde kıyafet kanunu getirilmiş ve Sufi tarikatlar yasa dışı ilan edilmişti. Buradan da anlaşılacağı üzere topyekûn toplumsal bir değişime girişilmişti. 1924 Anayasasındaki “Türkiye Cumhuriyetinin dini İslam’dır” ibaresi 1928’de kaldırılarak, 1937’de “Türkiye Cumhuriyeti laiktir” ibaresine dönüştürülmüştü (Göğer, 2011: 5-15). Devletin din algısı tekillik etrafında kendini kurguladığı için farklılıklar kendilerine üst kimlikte yer bulamamıştı. Bu durum hegemonya oluşturarak da olsa alt kimliklerin, pasifize edilmesini dolayısıyla birlik içinde hissetmeseler de öyle görünmelerine sebebiyet vermiştir.

Buna göre devletin idealize ettiği üst kimlik Türk ve dini kimlik Sünni olması sebebiyle Aleviler merkezi yapılanmaya dini biçimleriyle değil, Türk oluşlarına atıfta bulunarak kabul edildiler. Başka bir ifadeyle egemen söylemi kabul edenler bu yeni oluşumda yer alabildiler. Küçük'ün vurgulamasıyla Alevilerin Alevilikten ziyade, Türklük unsuruyla üst kimliklerini oluşturmaları öngörülmekteydi (Küçük, 2003: 903-904). Devletin bu duruşu diğer etnik ve dini oluşumlara da uygulandığı için belli bir birlik ve beraberlik oluşturmuştu. Bu sebeple Suriye'de izin verildiği gibi tek bir topluluğun diğerlerini baskılamasıyla politikalar üretilmediği için iç sorunlar daha çoğulcu politikalarla büyümeden çözüme sunulmuştur.

SONUÇ

Kültür parmak izi gibidir. Bireylerin ve toplumların popüler kültür açısından tercihleri kolaylıkla değişim gösterebilir ama harsı olan kemikleşmiş kültürel yapıları, süreklilik dâhilinde nesilden nesile aktarılır. Türk kültürü, kendisine uyum gösterebilen tüm yapıları, parmak izlerine saygı duyarak birliği tahsis etmekle takdire şayan köklü bir devlet geleneğine sahiptir. Makalede de vurgulandığı gibi coğrafyamız bir kaderdir ve bu coğrafyada da sıfır sorunla var olmak olanaksızdır. Ne var ki Türkiye, komşu Ortadoğu ülkelerinden daha güçlü ve adaletli bir konumla, bazı çatışmacı gruplarını kültürlenmeye tabi tutarak, onları alt kültüre dönüştürebilmiştir; dönüştürmeye de devam etmektedir. Nusayrîlik de bu unsurlardan biridir.

Nusayrîliğin tanım sorunundaki bilgi kargaşası tek sebepli değildir. Şii kökenli bir mezhep olan Nusayrîliğin Bâtını karaktere yani takiyyeye-gizliliğe ve heterodoks yapıya dayalı olması sadece bilgi edinilmesini zorlaştırmamış, kapalı toplumsal yapısı sebebiyle, toplumun diğer unsurlarıyla etkileşim kurulmasını da engellemiştir. Nusayrîlerin farklı etnik kökenlerden gelmeleri, farklı dilleri konuşmaları, farklı geleneklerle kültürlenmeleri ve tarih süresince farklı politikalarla değişime uğramaları, topluluğun tanımını zorlaştırmaktadır.

Nusayrîliğin kök kültürü Irak'a, Kitâbu'l-Mecmu'u'ya, Şiiliğe, Bâtını karaktere, heterodoks özellikler ile kapalı toplumsal bir yapıya dayansa da dil, kültürün kalbidir ve Cumhuriyetle birlikte Nusayrîlerin, hars komiteleri gibi eğitim kurumlarında Türkçe öğrenmeleri, dolayısıyla kültürle bağ kurmaları, onları toplum ile devlete yakınlaştırmıştır. O sebeple Nusayrîler Türkiye'de geleneksel kimliklerinden ziyade, vatandaş

olarak toplumda yer aldıklarını görürüz. Oysa Suriye’de Nusayrilerin, grup kimliği üzerinden var olduklarını görmekteyiz.

Nusayrilerin İslamlaşma süreçlerinin diğer bazı topluluklardan farklı olduğu ve aşırı Şii bir tutumla Arap coğrafyasında hem dini, hem de siyasi gerginliklere meyilli olduğu anlaşılmaktadır. Türkiye’de ise aşırı dini oluşumlar 1925’de çıkarılan yasa ile engellendiğinden bunun önüne geçildiği anlaşılmaktadır. Ayrıca Türkiye’de dil politikası Türkçe ile tekil olduğundan Nusayrilerin öncelikle hars komiteleri ardından da milli eğitim süreci ile Türkçe öğrenmelerinin zemini oluşturulmuş görünmektedir. Buna ilaveten ulus-devlet yapılanmasıyla da Türk vatandaşlığı, ulusal resmi kabul olarak benimsenmiş ve bu coğrafyada yaşayan toplulukların buna uyum göstermeleri istenmiştir. Anlaşılan o ki Nusayriler - topluluk iç yaşantısı bir yana- en azından kamusal alanlarda buna uyum göstermiştir.

Hız. Ali’ye muhabbet duyan, lider merkezli inanç gruplarının kavramsal açıdan zorlama bir aynileştirmeyle, topyekûn Alevilik üst kültürüne bağdaştırılmaya çalışılması kargaşanın sebebi görünmektedir. Zira her inanç grubunun kültürel bir algısı vardır. Nusayriliğin tanım kargaşası da buna dayanmakla birlikte, farklı toplumlarda birbirinden epeyce farklı ya üst ya da alt kültürü oluşturmalarıyla mesele derinleşmektedir.

KAYNAKÇA

Aksoy, Erdal. (2010). “Nusayrilerin Sosyal Yapıları ve Cumhuriyetin İlk Yıllarında Türkiye’de Yaşayan Bu Topluluğa Devletin Yaklaşımları”. *Gazi Üniversitesi Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Merkezi Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*. XVI/54, Bahar, s. 199-212.

Arslantürk, Zeki ve M. Tayfun Amman. (2014). *Sosyoloji*. İstanbul: Çamlıca Yayınları.

Bağı, Resul ve Songül Karahasanoğlu. (2015). “Türkiye’de Yaşayan Arap Alevileri (Nusayriler)’in Etnik ve Müzikal Kimliği”. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*. Sayı 53, Cilt 14.

Beşe, Ahmet. (2010). “İngiliz ve Amerikan Kayıtlarında Nusayriler”. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*. Sayı 54, ss.159-182.

Bilgili, Ali Sinan. (2010). "Osmanlı Arşiv Belgelerinde Adana, Tarsus ve Mersin Bölgesi Nusayrileri (19-20. Yüzyıl)". *Gazi Üniversitesi Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Merkezi Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*. XVI/54, Bahar, s. 49-78.

Bulut, Halil İbrahim. (2011). "Tarih, İnanç, Kültür ve Dini Ritüelleriyle Nusayrîlik". *Ortadoğu Yılığ*. Cilt: 7.

Çatlı Özen, Gökçen. (2013). "Yeditepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Antropoloji Ana Bilim Dalı, Cem Evlerine Devam Eden Alevî Topluluklarda Kentleşme ve Modernleşme Bağlamında Kültürel Aktarım ve Sosyal Değişim". Yayınlanmamış Doktora Tezi, Yeditepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Davison, Roderic H. (1997). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform*. Cilt: 1, İstanbul: Papirus Yayınları.

Göğler, Erdoğan. (2011). "Günümüz Türk Devletinin Laiklik Anlayışı." *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi Yayınları*. Cilt 54, Sayı 4, ss. 5-15.

Güngör, Özcan. (2017). "Alevilik Üst Kimliği Kullanımının Aleviler-Nusayriler Bağlamında Dış Kimlik-İç Kimlik Yansımaları." *Turkish Studies International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*. Vol. 12/2, pp. 75-90.

Keser, İnan. (2008). *Kent Cemaat Etnisite: Adana ve Adana Nusayrileri Örneğinde Kamusalılık*. Ankara: Ütopya Yayınevi.

Küçük, Murat. (2003). "Mezhepten Millete: Aleviler ve Türk Milliyetçiliği" *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Milliyetçilik*. Cilt 4. İstanbul: İletişim Yayınları.

Massignon, Louis. (1964). "Nusayriler", *İslam Ansiklopedisi*. Cilt: 9, MEB Yayını.

Moosa, Matti. (1988). *Extremist Shiites: The Ghulat Sects*. New York: Syracuse University Press.

Önder, Ali Tayyar. (2015). *Türkiye'nin Etnik Yapısı*. İstanbul: Kripto.

Öz, Mustafa. (1999). "Nusayrîyye". Tarihi Kültürel Boyutlarıyla Türkiye'de Aleviler, Bektaşiler, Nusayriler Sempozyumu Bildirileri. İstanbul: Ensar Neşriyat.

Tanör, Bülent. (1998). *Osmanlı Türk Anayasal Gelişmeleri*. İstanbul: Cogito, Yapı Kredi Yayınları.

Talhamy Yvette. (2006). "The Nusayriya Uprisings in Syria in the 19th Century" No Proclammed PhD Thesis, Universirt of Halifa. ss. 251-256.

Talhamy, Yvette. (2008). "The Nusayri Leader İsmâ'il Khayr Bey and the Ottomans (1854-58)". *Middle Eastern Studies*. 44, 895-908.

Talhamy, Yvette. (2010). "The Fatwas and the Nusayri/Alawis of Syria", *Middle Eastern Studies*. Cilt 46, Sayı 2, 175-194.

Togayhan, Abdurrahman. (2005). "Kültürel Farklılıklar Ekseninde Nusayrilik Üzerine Bir Din Sosyolojisi Araştırması: Mersin Arap Aleviliği Örneği", *Harran Üniv. İlahiyat İlahiyat Fak. Dergisi*. Yıl 10, Sayı 14, ss. 57-91.

Türk, Hüseyin. (2010). "Nusayrilerde Hızır İnancı". *Gazi Üniversitesi Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Merkezi Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*. XVI/54, Bahar, s. 225- 242.

Turan, Ahmet. (1996). "Kitâbu'l-Mecmu'u'nun Tercümesi". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. Sayı 8.

Üzüm, İlyas. (2007). "Nusayrilik". *Diyanet İşleri Ansiklopedisi*. C. XXXIII: 270-274.

Yılmaz, Muzaffer Ercan. (2011). "Suriye: Süreklilik ve Değişimin Çatışması". *Ortadoğu Analiz*. Cilt 3 Sayı 30.

Sezen, Yümni. (1993). *Türk Toplumunun Laiklik Anlayışı*. İstanbul: M. Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları.

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi No. 490.01.584.17.03.